

Біля класної дошки

Ігор КОЛЯДА

Методика формування уявлень
про факти воєнної історії
на прикладі вивчення теми:
«ВИБОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ. ВЕСНА 1649 —
ЧЕРВЕНЬ 1652 РОКУ»

(Історія України. 8 клас)

Ігор Коляда,

доктор історичних наук, професор
(м. Київ)

Методика формування уявлень про факти воєнної історії на прикладі вивчення теми: «ВИБОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. ВЕСНА 1649 — ЧЕРВЕНЬ 1652 РОКУ» (Історія України. 8 клас)

Тема уроку: «Виборення козацькою Україною незалежності. Весна 1649 — червень 1652 року».

Мета уроку:

— охарактеризувати особливості суспільно-політичного розвитку української держави у її боротьбі за незалежність; висвітлити перебіг основних воєнних дій упродовж весни 1649 — червня 1652 рр.

Цільові завдання:

- розкрити основні етапи воєнної компанії 1649-1652 рр.;
- висвітлити подальший хід Національно-визвольної війни;
- сформувані в учнів розуміння загальних причин та значення Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького;
- розвивати в учнів уяву, увагу, розуміння історичних фактів та вміння працювати з історичною картою;
- виховувати культуру політичного мислення, впевненість у своїх інтелектуальних здібностях, любов до Батьківщини.

Тип уроку: комбінований.

Хід уроку.

I. Перевірка домашнього завдання по темі:

«Продовження Національно-визвольної війни протягом другої половини 1648 — початку 1649 року».

Фронтальне опитування.

Репродуктивна бесіда за запитаннями:

1. Назвіть основні причини поразки польського війська у битві під Пилявцями.
2. Яку роль відіграли буджацькі татари у Пилявецькій битві?
3. Чому Б. Хмельницький взяв в облогу Замостя, а не повів свої війська на Польщу?

Індивідуальне опитування вчитель організовує, запропонувавши учням виконати **тестові завдання за дидактичними картками:**

1. Яке з нижче наведених тверджень характеризує новостворену польську армію:

А) Добре озброєна, загартована у боях з козаками, з добре обізнаним у військовій справі коронним хорунжим Конецпольським.

Б) Фаховість воєначальників вражала, а така чисельна і згуртована армія викликала острах в української сторони.

В) Повний безлад у керівництві, недосвідченість воєначальників, відсутність єдиновладдя, пихатість, недооцінка боєздатності української армії.

2. З'ясуйте, які події спонукали Богдана Хмельницького розпочати облогу Замостя:

А) Ослаблення гарнізону у місті, що робило його легкою ціллю.

Б) Смерть Владислава IV і використання присутності під Замостям задля просування на польський королівський трон Яна Казимира.

В) Завоювання міста для подальшого просування на Варшаву або Краків.

3. Авторство програми розбудови Української козацької держави належить:

А) Івану Золотаренко.

Б) Якимому Сомко.

В) Богдану Хмельницькому.

4. У головних пунктах програми розбудови Української козацької держави Гетьман проголошувалося:

А) Незалежність створеної ним держави від Речі Посполитої на принципах соборності, об'єднавши під владою всі території, де проживали українці, які сповідували православ'я та розмовляли українською мовою.

Б) Автономія створеної ним держави від Речі Посполитої, об'єднавши у ній всі території, де проживали українці будь-якої віри та розмовляли українською мовою.

В) Незалежність створеної ним держави від Речі Посполитої, проголошення створеної ним держави спадкоємицею княжої Русі і об'єднання всіх її колишніх територій.

5. З'ясуйте хто такі були регіментарі:

А) Призначені Богданом Хмельницьким воєначальники, які за його відсутності повинні були керувати військом.

Б) Призначені польським сеймом керівники посполитого рушення і польського війська за відсутності короля та коронних гетьманів.

В) Татарські воєначальники, що керували військом за відсутності хана.

6. Визначте послідовність подій Національно-визвольної війни:

А) Облога Львова (2).

Б) Битва під Пилявцями (1).

В) Оголошення програми розбудови Української козацької держави (4).

Г) Облога Замостя (3).

7. Встановіть відповідність між подією та її описом:

А) Облога Львова	1) Це була міцна фортеця з великим гарнізоном. Та її здобуття не було головною метою, свою присутність гетьман намагався використати, щоб посадити на королівський трон Яна Казимира.
Б) Битва під Пилявцями	2) Розроблена протягом 1648–1649 років, вона була оголошена 10–13 лютого 1649 р. у ході перемовин з польськими посланцями.

В) Оголошення програми розбудови	3) 26 вересня 1648 року козацька Української козацької держави армія взяла місто в облогу. 5 жовтня полк Кривоноса штурмом оволодів Високим замком. Проте гетьман не хотів нищити старовинне місто і погодився на викуп.
Г) Облога Замостя	4) 10 вересня до лівого берега Ікви підійшло польське військо. Воно зайняло аж 6 пагорбів. Для наступу залишався лише шлях через греблю. Саме сюди вдарила польська кавалерія.

II. Актуалізація опорних знань та мотивація навчальної діяльності.

У ході *вступної бесіди вчитель* актуалізує знання учнів.

Вчитель: У 1649 році 10–13 лютого відбулося проголошення важливого наміру гетьмана Б. Хмельницького.

Про який намір оголосив під час польсько-українських переговорів гетьман?

Учні: Це була програма розбудови української козацької держави.

Вчитель: Про що в ній йшлося?

Учні: Гетьман проголошував створення власної незалежної від Речі Посполитої держави — на всій території, де проживали українці, які сповідували православ'я та розмовляли українською мовою.

Вчитель: Які завдання постали перед гетьманом після проголошення програми?

Учні: Тепер перед гетьманом постало завдання розгромити Польщу, щоб визволити всі українські землі й створити незалежну державу від Перемишля на заході до московського кордону на сході.

Вчитель: Що потрібно було Богдану Хмельницькому для виконання цих завдань?

Учні: Йому потрібна була не тільки армія, а й визвольний рух народу. Також варто було заручитися підтримкою Кримського ханства.

Вчитель: Отже, при вивченні теми ми розкриємо шляхи виконання поставлених гетьманом завдань і його боротьбу за створення незалежної Козацької держави.

III. Вивчення нового матеріалу.

План теми уроку:

1. Збразько-Зборівська кампанія.

А) Зборівська битва.

Б) Укладення Зборівського договору.

2. Похід на Молдову.

3. Битва під Берестечком. Іван Богун.

1. Збразько-Зборівська кампанія.

У ході викладу *вчитель* використовує розгорнуту характеристику та логічну схему «Основні супро-

тивники Б. Хмельницького у Збразько-Зборівській компанії».

Ситуація на початок весни 1649 року визначалась наступними рисами.

З польської сторони:

— А. Порушення поляками умов перемир'я (початок акцій проти волинян і подолян).

— Б. Оголошення Яном Казимиром посполитого рушення.

— В. Приєднання до поляків литовської армії гетьмана Януша Радзівілла.

— Г. Утворення трьох армій:

1) Під приводом регіментарів — на кордоні з Україною.

2) Посполите рушення на чолі з королем.

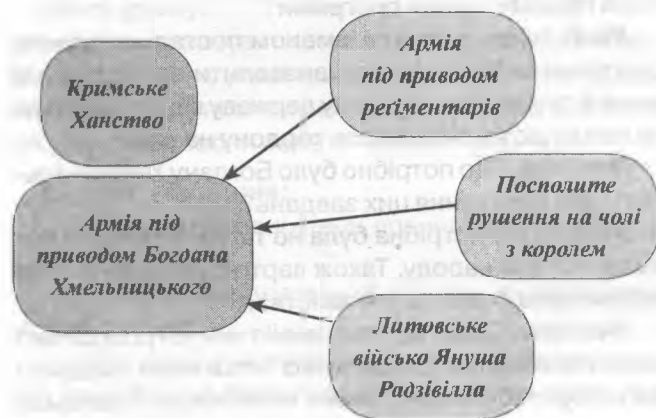
3) Литовське військо, що рухалась на Україну з півночі.

З української сторони:

— А. Спроби підняття народу на визвольний рух (Гетьман розсилав своїх представників на Поділля, Галичину, південь Білорусії).

— Б. Угода з Кримським ханством, задля гарантування надійного тилу. (При цьому татарам заборонялося брати ясир.)

Вчитель пропонує учням заповнити структурну схему «Основні учасники військової Збразько-Зборівської компанії».

Як форму уявлення про битву під Лоевом, де виявся приклад героїзму і самопожертви українського козацтва, **вчитель** використовує **репродукцію історичної картини та картинний опис**.

Дізнавшись, що литовська армія наступає з території Білорусії, гетьман зізрядив 10-тисячний корпус на чолі з полковником Кричевським їм назустріч. Зустрілися два війська під містом Лоевом. У районі Лоева знаходилася переправа через Дніпро. З лівого берега її прикривав Чернігівський полк (5 тис. чол.) на чолі з С. Пободайлом. Опівдні 11 липня 1649 р. до

литовського табору під Лоевом підійшов авангард української армії, очолюваної М. Кричевським, й розпочав штурм ворожих позицій. У розпал бою загін литовської кінноті, що повертався з розвідки, атакував українське військо з тилу, розірвавши козацький табір. Ця частина української армії, що не виконала до кінця свого завдання, була розгромлена. Із запізненням С. Пободайлом почав переправлятися на правий берег на допомогу українському авангарду, але Радзівілл навальними атаками своєї кінноті скинув його полк у Дніпро і фактично розстріляв у воді за допомогою литовської піхоти. Сіверський полк М. Небаби, що рухався на допомогу авангарду української армії з півночі по правому березі Дніпра, маючи сильну артилерію, теж був раптово атакований литовською кіннотою й розгромлений. Коли М. Кричевський прибув у другій половині дня 11 липня під Лоїв з головними силами, поразка йому була вже забезпечена. Розташувавши свій табір біля литовського, М. Кричевський вступив у бой, який точився до темної ночі і завершився поразкою української армії. У бою загинуло біля 20 тис. козаків і селян. Решта козаків відступила до свого табору в лісі, де відчайдушно боронилася. Після дводенного штурму Радзівілл дав відбій. А вночі обложені вислизнули з оточення. Коли вранці жовніри увійшли в порожній табір, вони знайшли на ношах тяжко пораненого М. Кричевського: полковник, усвідомлюючи свої прорахунки і провину за загибель своїх військ, покарав себе, залишившись у лісі. Радзівілл втратив в цих боях 6 тис. своїх воїнів і майже всі боєприпаси, що не дало йому змоги продовжити наступ на Україну.

а) Зборівська битва.

Розкриваючи питання про хід і наслідки Зборівської битви, вчитель пропонує учням скласти тезовий конспект за розповіддю.

У кампанії 1649 року через те, що коронний гетьман Микола Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський ще перебували у татарському полоні, а призначені замість них регіментарі — Андрей Фірлей, Станіслав Лянцкоронський і Микола Остророг були обложені в Збаражі, військо був змушений особисто очолити Ян II Казимир.

Сам Хмельницький, як було вже сказано, говорив, що у поході 1649 року у нього було 360 тисяч чоловік. Важко судити про реальність цієї цифри. Адже у повстанні брало участь майже все чоловіче населення Лівобережжя, Правобережжя, Поділля і більшої частини Волині. Але частину війська гетьман залишив на Придніпрянщині, частину на чолі з Кричевським — проти литовської армії Радзівілла. Слід також зазначити, що головний козацький табір перебував під Збаражем, а у битві під Зборовом брали участь кращі

Зборівська битва

сили козацької армії і татарської орди. Основна маса повстанців залишилася під Збаражем. Можна відразу ж відкинути свідчення поляків про сотні тисяч українсько-татарського війська під Зборовом (в офіційній «Реляції...» — 300 тисяч козаків і 100 тисяч татар). Такою армією не те що важко було оперувати в околицях Зборова, її навіть неможливо розмістити на полях, де відбулася битва. П'єр Шевальє у своїй книзі наводить такі цифри — 60 тисяч татар і 80 тисяч козаків. Але, на нашу думку, і ця кількість теж є дещо перебільшеною. Маневр українсько-татарської армії був проведений надзвичайно вдало, приховано і швидко, а це практично неможливо зробити при великій чисельності війська. Напевно, найточніші дані про чисельність українсько-татарської армії наводить невідомий автор «Щоденника, складеного в таборі під Зборовим літа Божого 1649», який повідомляє про 40 тисяч кінних (!) козаків і більше 10 тисяч ординців. До речі, цей щоденник — найменш тенденційне з джерел. Польське військо Яна II Казимира, що рухалося на Збараж, збиралося дуже повільно. До основних сил, що поволі просувалися на схід, поступово приєднувалися війська магнатів і загони посполитого рушення. Загальна чисельність польських військ, за різними даними, сягала від 20 тисяч (П'єр Шевальє повідомляє про 15 тисяч найманців і 5 тисяч магнатських солдатів) до 40 тисяч. Вийшовши 24 червня з Варшави і рухаючись на допомогу обложеному у Збаражі, 13 серпня Ян II Казимир з військом зупинився у таборі під Зборовом на правому березі р. Стрипа і почав готуватись до переправи. В останні дні перед тим випали великі дощі, річка розлилася і позривала мости, внаслідок чого переправа військ проходила повільно і в незручних умовах. Богдан Хмельницький знав про

рух королівської армії і очікував її. Він готувався вдарити по ній кращими силами козаків і татар. Відстань між Зборовим і Збаражем, де перебував козацький табір, трохи більша 40 кілометрів. Дорога проходила по височинах, була майже прямою і практично без річкових перешкод. Такий шлях кінному війську досить легко подолати за декілька годин. Тому Богдан Хмельницький вирушив назустріч полякам лише в останній момент (отож не дивно, що напередодні польська розвідка не виявила ворожих сил).

Вночі з 14 на 15 серпня гетьман, взявши кращі сили козаків і орди на чолі з ханом (все військо було кінне, про що свідчить «Щоденник, складений в таборі під Зборовом літа Божого 1649»), раптовим нічним рейдом вийшов на ранок під Зборів і зупинився в навколишніх лісах. Коли ворог почав переправлятися, Хмельницький завдав одночасного удару по польському війську з фронту (по польських частинах, що встигли переправитись) і з тилу (по польському обозу). Королівська армія виявилася розрізаною р. Стрипою на дві частини, яким було важко допомагати одна одній. В ході важких боїв поляки зазнали великих втрат, але їм вдалося побудувати укріплений табір на лівому березі р. Стрипа і закріпитися в ньому. Другий день битви був дуже напружений. Обидві сторони добре билися, втрати були великими. За повідомленням Г. Кунакова, поляки втратили в цей день близько 3 тисяч чоловік [6:302], козаків загинуло близько 4 тисяч, татар — 3,5 тисячі. Всього ж у битві, за повідомленням Г. Кунакова, загинуло близько 10 тисяч козаків і татар та приблизно 7 тисяч поляків [6:302]; за повідомленням митрополита Македонського Галактіона, королівська армія втратила теж 10 тисяч [6:232]. Петро Литвинов, який в цей час перебував в козацькому таборі під Збаражем, теж пише, що поляки втратили «**тисяч з семи и больше**» [6:243].

Талант полководця проявився у Богдана Хмель-

Збаразько-Зборівська кампанія

ницького під Зборовом у повному обсязі. Насамперед, гетьман добре поставив розвідку і, спираючись на місцеве населення, знав майже все про рух ворога, чим не могли похвалитися поляки. Вони дізналися про супротивника, коли той їх безпосередньо атакував. Богдан Хмельницький зумів швидко й непомітно перекинути кращі сили своєї армії й орди, розмістити їх під Зборовом і несподівано напасти на ворога. Дочекавшись, поки більша частина королівської армії переправиться, на переправі скупчаться вози, а, отже, поляки фактично виявляться розділеними на дві частини, що не могли реально допомагати одна одній, гетьман вдарив з тилу. Загони поляків на правому березі р. Стрипа не чекали нападу і швидко були розгромлені. Лише біля переправи підканцлер Казимир Сапега зумів ненадовго зупинити атаку татар, але невдовзі і він був розбитий. Татари могли через переправу вдарити і в тил королівському війську, що билось на лівому березі р. Стрипа, та вози, що скупчилися на переправі й роз'єднали поляків, тепер не дали змоги і ординцям переправитися через річку. У битві з основною частиною королівської армії Богдан Хмельницький вперше використав масовану кінну атаку татар, підсиливши її кінними загонами козаків. І якщо до цього козаки наступали в основному пішими лавами і, поки доходило до рукопашного бою, зазнавали значних втрат, то тепер завдяки новому тактичному прийому гетьману вдалося доволі швидко розбити лівий фланг польської армії і завдати їй великих втрат. На другий день козаки використали при облозі табору свою традиційну пішу тактику. Наступ вівся одночасно з кількох сторін, але лише один напрямом, де було найслабше місце в польському таборі, був основним. Сила ударів весь час зростала, і, врешті-решт, козаки таки б взяли табір. Стосовно втрат — то вони з обох сторін практично однакові. У перший день поляки втратили лише за скромними підрахунками не менше 7 тисяч чоловік; козаки і татари ж набагато менше. Другого дня, навпаки, більше втрат мала українсько-татарська армія, адже відомо, що при наступі, доки ворог організовано обороняється, спочатку більше втрачає атакуюча сторона. Потрібно також врахувати, що джерела доволі докладно повідомляють втрати серед регулярних військ і шляхти, але практично мовчать про втрати серед челяді, яка активно брала участь у битві й теж мала багато убитих. Тому, можливо, що загальні втрати поляків перевищували втрати українсько-татарської армії. Фактично, до перемоги Богдану Хмельницькому залишався лише один крок, поляки вже ледве чинили опір. Але зрадив хан — і перемога випорхнула з рук гетьмана. Разом з нею була втрачена і надія остаточно визволити Україну з-під влади Речі Посполитої.

Пропонований варіант тезового конспекту.

- 5 серпня 1649 до м. Зборова підійшли 35 тис. посполитого рушення на чолі з королем разом з 30 гарматами.
- 40 тис. українців і 20 тис. татар вирушили їм назустріч.
- Козаки напали з засідки.
- Було розгромлено польське військо.
- Решта війська на чолі з королем продовжувала оборону табору.
- Водночас велись таємні переговори кримського хана з королем.
- Король виплатив хану 200 тис. талерів і пообіцяв сплачувати «упоминки».
- Гетьман вимушений був погодитись на підписання миру з поляками.

б) Укладення Зборівського договору.

Розглядаючи питання Зборівського мирного договору, **вчитель** організовує **самостійну роботу учнів з документом** — «Зборівським договором».

«Декларація ласки короля Його милості дана на пункти прошення Війська Запорозького.

1. Військо своє Запорозьке захоче король його милість при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями, і стосовно цього видає свій привілей.
2. Що до кількості війська, бажаючи задовільнити прохання своїх підданих і заохотити їх до служби собі і Речі Посполитій, дозволяє король його милість мати війська Запорозького 40 тисяч, а складання реєстру довіряє гетьманові війська свого Запорозького, з тим, щоб до реєстру вписували козаків зважаючи на достойність, — хто був до того здатний, в маєтностях шляхетських як і в маєтностях королівських, з таким означінням міст: почавши від Дніпра з цієї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочі, Погребищах, Прилуках, Винниці, Брацлаві, а з Брацлава до Ямполья до Дністра, а від Дністра до Дніпра розуміється, мають прийматися до реєстру козацького, а з другої сторони Дністра в Острі, Чернигові, Ромні, Ніжині — аж до московської границі й Дніпра. А що до дальших міст його королівської милості і шляхетських, поза означеним в цих пунктах виміром, — то в них не мають бути козаки, однак тому, хто схоче бути в козацтві, і буде прийнятий до реєстру, вільно звідти вийти з усім майном на Україну без усякого панського утиску. А складання реєстру гетьманом війська Запорозького має бути здійснене щонайдалше до нового року, свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорозького має організувати поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою, а то для того, щоб ті, що в козацтві — залишалися при вольностях козацьких, а всі інші

аби підлягали замкам його королівської милості, а в маєтностях шляхетських — панам власним.

3. Чигирин, в нинішних межах, при булаві війська Запорозького має бути завжди, і теперішньому старшому війська Запорозького уродженому Богданови Хмельницькому надає король його милість, роблячи його своїм вірним слугою і слугою Речі Посполитої.

4. Те, що відбувалося під час теперішнього замішання з дозволу Божого, має бути піддане забуттю, і жоден пан не повинен мститися й карати.

5. Шляхті релігії грецької, як і римської, хто яким-будь способом перебував у війську Запорозькому, король його милість вибачає те все й проступок їх покриває, і коли під ким небудь випрошено що небудь з маєтностей дідичних або ленних або котрого інфамовано, — з огляду що все те діяло ся в нинішнім замішанню, має бути скасоване сеймовою конституцією.

6. В тих містах, де будуть перебувати козаки з реєстрового спорядження, коронне військо не повинно перебувати.

7. Євреї державцями, арендарями ані мешканцями не мають бути в містах українних, в яких козаки мають власні полки.

8. Що до відміни унії в короні Польській і Великому Князівстві Литовському, а також що до цілоти дібр церковних і приналежних до них фундацій, які здавна були, і всіх прав церковних, — так як на найблизшій соймі буде з отцем митрополитом Київським і з духовенством обговорено і ухвалено, щоб за бажанням отця митрополита і всього духовенства все те було дозволене, його королівська милість готовий дотримати, — аби кожен тішився з прав і вольностей своїх, і місце в сенаті митрополитові київському Його королівська милість надає.

9. Дігнітарства, уряди всілякі в воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському Його королівська милість обіцяє роздавати обивателям стану шляхетського грецької релігії згідно з давніми правами.

10. В місті Києві, тому що там єсть упривилейовані школи руські, отці єзуїти не мають бути фундовані там і по інших містах українних, але де-інде перенесені. Школи ж всі інші, що там існують від давніх часів, повинні бути збережені.

11. Горілкою козаки не повинні шинкувати, крім того, що зроблять над свою потребу — це вільно їм буде продавати гуртом. Шинкування ж меду, пива й іншого має бути по звичаю.

12. Пункти сі мають бути затверджені на сеймі, а тепер всім непам'ять, — згода й любов мають бути заховані між обивателями українними й військом короля Його милості, між *Річчю Посполитою та Військом Запорозьким*.

Вчитель пропонує учням підготувати відповіді на запитання:

1. Що отримували козаки за умовами договору?
2. Який статус отримала Україна після підписання договору?
3. Чому умови договору не могли повністю задовольнити козаків?
4. Чому польську сторону не влаштували умови договору?
5. Чи задовольнив цей договір козаків?

2. Похід на Молдову.

Вчитель формує уявлення учнів про молдавські походи козаків, використовуючи **доведення**.

Молдавський похід 1650 року мав велике значення у перебігу Національно-визвольної війни. Про це свідчать наступні факти:

- 1) Молдова мала важливе значення як торговий шлях до Туреччини.
- 2) Україну і Молдову пов'язували релігійні та культурні відносини.
- 3) Молдовські господарі підтримували контакти з Львівським братством.

4) Але через те, що тогочасний господар Василь Лупул надавав значну допомогу польській шляхті, союз з Молдовою був неможливий.

1650 р. Хмельницький форсував Дністер, а на початку вересня захопив столицю Молдови — Ясси. Лупул погодився підписати союз з Україною і дав обіцянку на шлюб своєї доньки з сином Хмельницького.

3. Битва під Берестечком.

Формуючи уявлення учнів про битву під Берестечком, **вчитель** використовує методичний прийом роботи з художнім твором — **аналіз художнього твору**.

Для цього **вчитель** пропонує учням ознайомитись з твором Ліни Костенко «Берестечко».

*Оце і все. Ця галич над містечком.
Народе вільний, аж тепер ти — віл.
Моя поразка зветься Берестечком.
На Київ наступає Радзивілл.
Я вже не я. Мене вже улелекали.
Уже рука не вдержить булави.
Куди умерти?! З пекла та й до пекла?
Гармат нема. Пропали корогви.
Дев'ятосил, знемігся я потрошку.
Ірже мій кінь у дикій лободі.
Немає війська. Всі — у розпорошку.
Один в біді... Один — як на воді.
Оце тобі супряга з бусурманом.
Хіба я гетьман? Всипище глупот.
Так дався оморочити оманам!
Тепер дивись на Україну. От.*

Дивись.

Давись сльозами.

Був найдужий.

Носив при боці шаблук, не стручок.
Тепер сидиш самотній, невладущий
і п'єш, як трахтемирівський дячок.
Твою свободу охрестили ґрати.
Бур'ян в полях — ледь видно архалук.
То що ж тепер цьому народу — брати
свій кривний хліб у переможця з рук?!
Хмельй, Хмельницький!

Де ж твої клейноди?

Де корогви? Де грім твоїх музик?
Де в битвах завойовані свободи?
Де твій Богун, Пушкар і Джеджалик?
Козак Небаба, ох, таки ж не баба!
Якби під ним не вистрелили коня,
хіба б поліг від рук якогось драба
козак Небаба, вихров рідня?!
Якби не ті заклепані гусари...
якби не зрадив хаповитий хан...
якби ж він був ошадніший на вдари.
мій кривдами рокований талан!
Якби не дощ... якби не ремст і розбрат..
якби хоч трохи глузду під чуби..
Якби старшини не пішли урозбрід...
якби, якби, якби, якби, якби!!!
Чмели тютюн, ти, Божа лялько з ґлею!
Ти ж скинув ярма в Різани Яри!
Тепер стирчиш над рідною землею,
як вивороть — корінням догори!
Чого ти ждеш? Якої в Бога ласки?
В твоїх редутах проростає мох.
Оце і все. Одна така поразка
закреслює стонадцять перемог!
Ось ніч, і та зорею в очі цвікне.
Чумацький Шлях заремигає — злазь.
Хто допоможе, дурню макоцвітний, —
московський цар чи трансільванський князь?!
Ногайські орди? Вуса караїма?
Султан Мехмет? Кордони з кияхів?
Лежить твоя зглузована Вкраїна,
схрестивши руки всіх своїх шляхів.
І що тепер? Що вдіять, що почати?
Ні булави, ні війська, ні почати.
Моя вина. Мій гріх перед людьми.
Усе ж було за нас.

Чому ж програли ми?!

...Був ранок. Був туман. Було сто тисяч війська.
І меч свячений був. Усе було тоді.
Шуміли корогви. І жодна птиця свійська
не вивела курчат в орлиному гнізді

Вози стояли, скуті ланцюгами
І обрїй зблис півмісяцем татар
І покотились в коней під ногами
кошлаті димом голови петард.
На нас ішла стіна рухомоґруда.
Летіло все, закуте у броню.
Гусар крилатий — то така споруда,
що тільки шаблю вищербив об ню.
Скресались ми. Вони спочатку тисли.
Та ми, легкі між тої ваґоти,
крушили їх, знімали з коней списами
і прогинали келепом щити
А я літав у тій свинцевій хвищі.
пихату шляхту сік на дрібен мак.
аж диба став на тому бойовищі
мій вороний скажений аргамак.
В диму, в огні, в кривавому ошматті,
відкинуті в болото від ріки.
вже ті гусари не були крилаті,
вже відступали наймані полки.

Учитель пропонує учням відповісти на запитання:

1. Який результат мала битва?
2. Які причини поразки козаків у битві?
3. Якої чисельності були війська?
4. Хто такі крилаті гусари?

Уявлення про видатного полководця, соратника Богдана Хмельницького Івана Богуну **вчитель** формує за допомогою **історико-біографічного портрету**.

Іван Богун був одним із найвідоміших козацьких полководців в Україні середини XVII ст., слава про якого гучно лунала не лише на українських землях, а й за їх межами. Проте, незважаючи на велику популярність, історичні джерела неодинаковою мірою зафіксували різні етапи життя цього славетного козацького ватажка.

Іван Богун

Достеменно невідомо, коли і де народився І. Богун. Мало відомостей і про ранній період його життя, хоча деякі українські історики писали, що він вже брав участь у козацьких повстаннях в Україні 1637–1638 рр. Перші ж найвірогідніші дані про ратні справи І. Богуну пов'язані з його участю в обороні Азова, коли запорозькі та донські козаки протягом 1637–1642 рр. героїчно захищали місто від турець-

ких військ султана Ібрагіма. І. Богун, зокрема, керував тоді одним із козацьких загонів, який прикривав Борівський перевоз через р. Північний Донець.

Протягом 40-х років XVII ст. Богун вів звичайне для реєстрового козака життя, сповнене численних військових походів проти кримських татар, та обороняв українські землі від набігів останніх.

З початком у 1648 р. Визвольної війни українського народу Богун став одним із сподвижників гетьмана Б. Хмельницького і згідно «Реєстру Війська Запорозького 1649 р.» він значився серед козаків Чигиринського полку. Згодом, найвірогідніше у 1650 р., за неабиякі організаторські здібності та військовий талант Богуна було призначено кальницьким полковником, а тому подальша його доля була тісно пов'язана із захистом Вінничини та Брацлавщини від військ Речі Посполитої. Зокрема, вже в 1651 р. Богун вів важкі бої на Брацлавщині проти загонів Калиновського та Лянцкоронського. Саме у боях під Вінницею в березні 1651 р. Богун вперше найбільш масштабно проявив здібності воєначальника, заманивши в ході бою польську кінноту на Південний Буг, де драгуни потрапили до зарання підготовленої пастки. Тут же Богун проявив значну особисту хоробрість, очолюючи сміливі нічні вилазки з козацького табору. В кінцевому підсумку Богун втримав свої оборонні позиції під Вінницею і після підходу основних сил української армії змусив коронне військо відступити. В подальшому, переслідуючи польські загоны, полк Богуна брав участь у штурмі Кам'янця-Подільського (29 квітня — 1 травня 1651 р.), а в середині травня його козаки оволоділи Корцем.

Важливою сторінкою з-поміж ратних справ кальницького полковника стала Берестецька битва, в якій І. Богун проявив себе розсудливим полководцем в найтрагічніший момент бою. Саме його було обрано наказним гетьманом в оточеному поляками козацькому таборі 30 червня 1651 р. І. Богун виправдав покладені на нього сподівання, вивів із оточення основні сили українського війська.

У 1653 р. І. Богун знову опинився у вирі бойових дій. Вже в березні 1653 р. його загоны виступили проти армії С. Чарнецького, який, захопивши Липовець, Погребище та інші міста, рухався вглиб України. Зайнявши оборону в Монастирищі, Богун тривалий час відбивав атаки значно переважаючих сил коронної армії та робив дошкульні вилазки з міста. Так і не досягнувши успіху, війська С. Чарнецького, який під Монастирищем сам зазнав поранення, змушені були відступити. Цього ж 1653 р. І. Богун разом із Тимошем Хмельницьким водив козацькі полки в похід на Молдову, де було розгромлено армію Георгіци та його союзників. Після загибелі в Сучаві Т. Хмельницького (5.11.1653) І. Богун повер-

нувся з військом в Україну. В кінці 1653 та протягом 1654–1655 років кальницький полковник практично безперервно вів бойові дії проти коронної армії та татарських загонів на Брацлавщині та Уманщині. Значний військовий талант та численні перемоги створили Богунові ім'я непереможного полководця, що навіть вало страх на ворогів.

В грудні 1656 р. І. Богун в якості одного із керівників козацького корпусу під командою наказного гетьмана А. Ждановича вирушив у похід проти військ Речі Посполитої. Українські війська разом із союзними арміями Семиграддя та Швеції протягом першої половини 1657 р. пройшли Західною Україною та Польщею, здобувши при цьому Краків, Брест та Варшаву, хоча в кінцевому рахунку й змушені були відступити в Україну влітку того ж року.

Характеризуючи політичну діяльність полковника Війська Запорозького І. Богуна, відзначимо, що він палко любив свою Україну й досить боляче реагував на кроки українських гетьманів, що могли ущемляти права останньої або козацькі вольності. Тому І. Богун в політичному спектрі Української козацької держави займав місце постійного опозиціонера. Зокрема, він досить рішуче виступив проти укладення Б. Хмельницьким Білоцерківського договору (28.10.1651), засуджуючи при цьому політику поступок Польщі і зменшення козацького реєстру. У 1654 р. І. Богун був у числі противників курсу Б. Хмельницького на союз із Москвою і, так і не склавши присяги російському цареві, згодом очолив антимосковську старшинську опозицію.

Після смерті Б. Хмельницького (27.7.1657) І. Богун підтримував курс І. Виговського та Ю. Хмельницького на незалежненні від Москви української зовнішньої та внутрішньої політики, але нахил в інший бік вказаних гетьманів — на зближення із Польщею чи Туреччиною теж викликав спротив кальницького полковника. Зокрема, Богун відмовився підписувати укладений І. Виговським Гадяцький договір (6.9.1658). А в 1660 р. Богун виступив проти Слободищинського трактату, підписаного Ю. Хмельницьким.

У 1662 р. кальницький полковник І. Богун був ув'язнений поляками і відправлений до Мальборга. Хоча вже 1663 р. Ян Казимир його звільнив в обмін на участь в поході на Лівобережну Україну. Проте згодом І. Богун був звинувачений у зносінах з російською стороною та урядом І. Брюховецького і був по-зрадницькому вбитий поблизу Новгорода-Сіверського 17 лютого 1664 р.

Формування уявлення про особистість Івана Богуна вчитель використовує опис за гравюрою польського художника Яна Мадеєвського:

Портрет було створено 1884 року. Він призначався переважно польському глядачеві. Художник прагнув розповісти правду про свого героя, утвердити правильний, неупереджений погляд польської громадськості на героя Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років.

Гравюра польського художника Яна Матеєвського (Іван Богун)

Головне для польського художника Яна Матеєвського — увиразнення характеру через деталі зовнішності. З його гравюр на нас дивляться мужні, мудрі герої. Таким зображений Іван Богун — один з найвизначніших лицарів Хмельниччини, про волю, хоробрість і розум якого склали легенди ще за його життя. Матеєвський прагнув найвиразніше передати ці риси, а також не менш легендарну вроду полковника. Художник обрав профільне зображення, перевага якого у графіці очевидна: митець має можливість продемонструвати красу контуру обличчя. Профіль Богун бездоаний. Кривизна чола, носа, вуст і підборіддя з'єднані в одну безперервну лінію. Голову полковника в хутряній шапці зображено з винятковою виразністю. Кожна деталь передана з такою точністю, що гравюра нагадує коштовну різьбу на сріблі. Кожна подробиця максимально допомагає розкрити характер Богун, його внутрішній світ. Щирий, без погорди погляд спрямований в далину. За злетом брови, за білком і зіницею ока, за тонкими повіками вловлюємо пильність та нелукавість. Риси худорлявого обличчя здаються загостреними. Але дивна річ: ця загостреність не навіює почуття вразливої, запальної вдачі. Риси, які мали б свідчити про емоційне багатство характеру, про мужність і волю (розвинене, злегка випнуте підборіддя, форма носа, дугаста брова, намічений пробілом виступ вилиці), пом'якшуються рисунком вуст — по-юнацькому припухлих і лагідних, а також негустими, злегка хвилястими вусами. Вимальовується характер воїна, вже обпаленого полум'ям битв, але не суворого; твердого в переконаннях, але чуйного, людяного і м'якого за вдачею. У цій завершеності характеру Богун виявився талант Матеєвського — рисувальника і літографа.

Завдання учням:

Скласти пам'ятку характеристики історичного діяча.

IV. Закріплення та повторення вивченого матеріалу.

Колективна робота.

Репродуктивна бесіда за запитаннями та завданнями:

- Назвіть основні битви в ході військової компанії 1649–1652 року.
- Які були причини Молдавського походу 1650 року?
- Які війська протистояли Богдану Хмельницькому на початку компанії?
- З'ясуйте історичне значення Зборівського договору.
- Визначте підсумки та історичне значення військової компанії 1649–1652 року.

V. Підведення підсумків уроку.

Узагальнення вчителя. Військова компанія 1649–1652 року ознаменувалася одними з найбільших битв в історії нашої держави. Боротьба козацтва за власну державу продовжилася через підступне порушення миру поляками. Хмельницькому довелося пожертвувати десятками тисячами вояків у битві під Лоевом. Через постійні зради зі сторони Кримського ханства козакам навіть у найвдаліших битвах не вдавалося отримати від поляків згоду на оформлення незалежності, однак завдяки Молдавським походам Хмельницького у України з'явився ще один такий потрібний союзник. Але через чергову зраду кримських вояків козацтво отримало одну з найболючіших поразок у ході всієї Національно-визвольної війни. Тільки завдяки особистим якостям Івана Богун частині армії вдалося врятуватися.

IV. Подача домашнього завдання.

Підготуйте відповіді на запитання та виконайте завдання:

1. Опрацюйте текст параграфу. Підготуйте відповіді на запитання до параграфу.
2. Якою була мета організації Б. Хмельницьким Молдавського походу 1650 року?
3. Складіть історичний портрет Івана Богун на тему: «Іван Богун — видатний полководець».
4. Чому, на вашу думку, кримський хан був ненадійним союзником козаків?
5. Заповніть хронологічну таблицю: «Воєнні події: весна 1649 — червень 1652 року» за схемою:

дата	подія	результат

6. На контурній карті вкажіть основні події весни 1649 — червня 1652 року.